

Володимир Стародубець, Галина Стародубець
РЕЛІГІЙНА СИТУАЦІЯ НА ЖИТОМИРСЬКІЙ
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті йдеться про особливості формування релігійної ситуації на Житомирщині в період Другої світової війни. Визначаються чинники, котрі безпосередньо впливали на цей процес. Проаналізовано діяльність окремих суб'єктів релігійного життя Житомирщини в період німецької окупації.

Ключові слова: *окупаційний режим, Житомирщина, релігія, релігійна ситуація, церква.*

Друга світова війна прокотилася Україною не тільки хвилею матеріальних втрат, але й духовних, котрі не вимірюються кількістю зруйнованих чи знищених культурних пам'яток, творів літературного чи образотворчого мистецтва. Всякий окупант ставить собі за мету заволодіти як матеріальними ресурсами окупованої ними території, так і взяти під свій контроль чинники, що сприяють формуванню суспільної свідомості. Одним із найважливіших є релігія, матеріалізована у церковні інституції.

Становище православної Церкви в Україні в період Другої світової війни під різними кутами стало предметом наукового пошуку низки вітчизняних дослідників. Зокрема, загальний стан релігійного життя в Україні в означуваний нами відрізок часу характеризується в роботах О.Лисенка¹, В.Пашенка², В.Гордієнка³. З огляду на тему нашого дослідження, вартісною є стаття Н.Стоколос⁴, в якій аналізується характер, механізми і методи здійснюваних окупаційною адміністрацією рейхскомісаріату

¹ Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні, 1943–1946 / О. Є. Лисенко. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 1998. – 403 с.

² Пашенко В. Православ'я в новітній історії України / В. Пашенко. – Полтава: [б. в.], 1997. – Част. перша. – 356 с.

³ Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні / В.Гордієнко // Укр. іст. журн. - 1998. - № 3. - С 73-81.

⁴ Стоколос Н. Г. Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату «Україна» в 1941-1942 рр. / Н.Стоколос // Укр. іст. журн. - 2004. - № 3. – С.91-111.

«Україна» в 1941 - 1942 рр. інституалізаційно-конфесійних трансформацій та їх наслідки для національного, духовного, церковно-релігійного життя українців. Цікавими та інформативно наповненими є праці В.Борщевича, низка з яких присвячена релігійній ситуації на Волині періоду Другої світової війни⁵. Стану релігійного життя Житомирщини в 1940-ві роки дотично торкається у своїй роботі В.Жилюк⁶. Загалом же проблема становища православної Церкви в Житомирській області досі не стала предметом окремого наукового дослідження. Тому *мета нашої статті* полягає в тому, щоб показати процес церковної інституалізації релігійного життя на Житомирщині впродовж 1941-1945 років.

Окуповані терени радянської України влітку 1941 року були включені до складу різних окупаційних зон. 20 серпня за декретом А.Гітлера було створено рейхскомісаріат Україна з центром у м. Рівне, до складу якого увійшла переважна більшість території тогочасної України, в тому числі й Житомирська область. У період окупації область входила до одного з шести генеральних округів (або ж генералкомісаріатів) з центром у м. Житомир. Службовці адміністрації генералкомісаріату виступали ретрансляторами нацистської окупаційної політики на місцях. Тією чи іншою мірою вони контролювали всі аспекти життя поневоленого населення. Окремий відділ адміністрації генерального округу курував політичні питання, зокрема, й релігійну сферу життя українського суспільства.

Як відомо, внутрішні суперечності та втручання чиновників цивільної адміністрації окупантів у церковні справи призвели до появи в Україні наприкінці літа 1941 року двох церков, діяльність котрих впродовж 1941-1943 року супроводжувалася не тільки утисками з боку німецьких органів влади, але й взаємними конфліктами. «Це Автономна православна церква (АПЦ) на чолі з митрополитом Олексієм, що позиціонувалася як частина

⁵ Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (40-ві рр. XX ст.) / В. Борщевич. - Луцьк, 2000. - 254 с

⁶ Жилюк В. М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр. Монографія / В.Жилюк. – Рівне: Волинські обереги, 2008. – 308 с.

Московського патріархату, та УАПЦ, яку очолював тимчасовий адміністратор – архієпископ (з жовтня 1942 р. – митрополит) Полікарп, що перебувала під омофором Варшавської митрополії православної церкви в Генерал-губернаторстві»⁷.

У Житомирі та районах області функціонували церкви обох орієнтацій, однак переважна більшість зберігалася за Автономною церквою. Зокрема, «за період тимчасової окупації в Житомирській області діяло 335 церков та монастирських будинків автономної орієнтації, в тому числі в м. Житомирі – 6 храмів». У той же час «було відкрито 35-40 автокефальних приходів. «Деякі райони, як Попільнянський, Корнинський, Коростишівський, Бердичівський та ін. мали більше автокефальних приходів, ніж православних автономних»⁸.

Діяльність Автономної церкви курувалася «духовним управлінням Житомирської єпархії під керівництвом єпископа Бердичівського Леонтія і секретаря Герасима Трохимовича Мефьодова з резиденцією в Житомирі. Крім них до складу управління входили: архімандрити Борис Якубовський та Серафим Климков, протоієрей Андрій Корничевський та машиністка Бернатович Єлизавета Михайлівна»⁹. На чолі Автокефальної церкви стояв єпископ Житомирський і Вінницький Григорій з резиденцією у м. Вінниці.

Після тривалих років гонінь та переслідувань священнослужителів з боку радянської влади, що супроводжувалися масовим закриттям храмів, оскверненням релігійних святинь і т. п., в умовах німецького окупаційного режиму на Житомирщині в 1941 р. спостерігався процес значної активізації релігійного життя. Його зовнішнім виявом стало масове відкриття церков як у Житомирі, так і в районах області. Влітку 1941 року «громадою м. Житомира було ініційоване відкриття Кафедрального собору і 5 церков, в тому числі Михайлівської церкви, котра активно діяла в роки німецької

⁷ Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) / Н. Стоколос. – Рівне : Ліста, 2003. – С.319

⁸ Держархів у Житомирській області. – Ф.П-76. – Оп.2. – Спр.12. – Арк. 70, 71.

⁹ Держархів у Житомирській області. – Ф.П-76. – Оп.2. – Спр.12. – Арк. 70.

окупації й у наступні роки до 1957 року»¹⁰. Крім того, стараннями єпископа Леонтія на території області було відкрито або відновлено діяльність 5 монастирів - 2 чоловічих і 3 жіночих. Серед них: Богоявленський чоловічий у м. Житомир, Тригирський чоловічий в с. Тригир'я Житомирського району, Подільський жіночий у м. Житомир, Любарський та Овруцький жіночі.

Упродовж літа 1941 року релігійні громади отримали змогу повернути приміщення храмів, відібрані радянською владою в 1930-х роках і перетворені більшовицькими активістами в клуби, сільради, склади для зберігання колгоспного майна тощо. Для прикладу, «в 1941 р. рішенням загальних зборів Антопільської громади Андрушівського району приміщення клубу було передане віруючим під храм, в якому здійснювалося богослужіння»¹¹, тоді ж релігійна громада с. Пилипівка Чуднівського району повернула собі православний храм, в якому місцева влада до війни відкрила сільський клуб¹². Схожою була ситуація й у інших районах області, зокрема, Бердичівському. Так, у «с. Терехове церква в 1937 р. була переобладнана під клуб (знято куполи, забрано дзвіницю, влаштовано сцену), і він функціонував до 1941 р. У період німецької окупації в клубному приміщенні вкрито церкву. В с. Хмелище з 1934 р. церковний храм без зовнішнього та внутрішнього переобладнання використовували як складське приміщення для зберігання колгоспного зерна. В період німецької окупації зорганізована релігійна община там знову відкрила церкву»¹³. Чимала кількість таких прикладів, з одного боку, яскраво ілюструє антицерковну політику радянської влади, а з іншого – глибоке вкорінення релігійної традиції в місцевому соціосередовищі, котре навіть в умовах окупаційного часу намагалося її відродити та поширювати.

Масове відкриття православних храмів на території Житомирської області зумовило зростання потреби в парафіяльних священиках. За умов

¹⁰ Держархів у Житомирській області. – Ф.Р-4994– Оп.1. – Спр.13. – Арк. 35.

¹¹ Держархів у Житомирській області. - Ф.Р-4994. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.18.

¹² Держархів у Житомирській області. - Ф.Р-1150.- Оп.2. – Спр.1272. – Арк.220.

¹³ Держархів у Житомирській області. - Ф.Р-4994, - Оп.1. – Спр.7.- Арк.258, 320.

серйозної нестачі священнослужителів єпископ Леонтій впровадив у практику рукопокладення священиків з осіб, котрі до війни служили в державних установах на посадах бухгалтерів, лікарів, вчителів і мали відповідний рівень освіти. Наприклад, «священик Кафедрального собору в м. Житомирі Верещак Макарій Харлапович, рукопокладений в священики у 1942 р., по спеціальності лікар-венеролог; Губаржевський Ігор, бувший викладач Київської академії наук, на початку 1942 р. був рукопокладений єпископом Леонтієм в сан священика і був направлений в м. Чаповичі благочинним»¹⁴. Разом з тим, чимало духовних осіб, репресованих радянською владою в 1930-х роках, скористалися можливістю знову займатися релігійною діяльністю. Серед таких – «Коренчевський Андрій Стапанович, висланий у 1931 р. органами ОДПУ з України, з 1941 р. став членом Житомирського єпархіального управління і настоятелем Свято Михайлівської церкви; Вовченко Сергій Омелянович, котрий до 1936 року був священиком у низці сіл Житомирської області, а згодом, до 1940 року – цивільним службовцем, переслідуваним органами НКВС, з 1941 р. повернувся до служби парафіяльного священика, зокрема, Успенської церкви м. Житомира»¹⁵.

Як засвідчують факти, політика окупантів щодо церковно-релігійного життя на українських землях зовні вирізнялася лояльністю, однак за своєю суттю носила виразні ознаки прагматичного інтересу. Як слушно зауважує Н.Стоколос, вона була чітко зорієнтована на виконання таких основних завдань: «підтримка розвитку релігійного руху як ворожого більшовизму; встановлення ефективного контролю за діяльністю релігійних організацій усіх конфесій; сприяння дробленню релігійного руху на окремі течії; зовнішнє і внутрішнє руйнування традиційних стабільних церковних структур з метою запобігання можливій консолідації їх лідерів для боротьби проти Німеччини; заборона створення єдиних церков; максимальне

¹⁴ Держархів у Житомирській області. – Ф.П-76. – Оп.2. – Спр.12. – Арк.72.

¹⁵ Держархів у Житомирській області. – Ф.П-76. – Оп.2. – Спр.12. – Арк. 73

використання релігійних організацій для сприяння німецькій адміністрації та наступна примусова зміна характеру релігійних вірувань населення на нехристиянські»¹⁶. Однак, незважаючи на особливості релігійної політики німецьких загарбників, в умовах окупаційного стану церква залишалася чи не єдиним інститутом, існування якого (нехай і формально) було толеровано німецькою владою і який продовжував залишатися об'єднуючим та мобілізуючим чинником українського народу. В силу обставин, що склалися, церква виявилася найбільш легітимною та впливовою інституцією, «що перебирала на себе функції не тільки чільної духовної, але й національно-культурної структури тогочасного українського суспільства, найміцнішої духовної опори нації»¹⁷.

Своєрідним координаційним центром життя української громади Житомирського регіону впродовж липня – середини листопада 1941 р. виступало Житомирське обласне управління, очільником котрого «наприкінці липня став Олександр Михайлович Яценюк»¹⁸. Для керівництва церковним життям «було організовано Відділ віросповідання, ініціатором та організатором котрого виступав Мефьодов Герасим Трохимович»¹⁹. Цей підрозділ перебував у тісному взаємозв'язку з відділом пропаганди обласного управління. Українські пропагандисти намагалися не випускати релігійні питання з поля свого зору. В одній із інструкцій відділу пропаганди наголошується на необхідності «дбати про те, щоб Українська православна церква дістала відповідний матеріал, який поміг би їй у важкій праці відродження. Він має бути всюди, де тільки трапиться можливість пропагувати віру в бога, пропагувати Українську Автокефальну церкву, яка

¹⁶ Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні... - С.91

¹⁷ Смирнов А. Єпископ Мстислав (Скрипник) і процес інституалізації української автокефальної Православної церкви формації 1942 року // Історія релігії в Україні і світі: збірник наукових праць. Серія «Історичне релігієзнавство». – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. – Випуск 1. – С.218

¹⁸ Ковальчук І., Стельникович С. Нарис історії діяльності ОУН під проводом А. Мельника на Житомирщині у другій половині 1941 року / І.Ковальчук, С.Стельникович. – Житомир: Рута, 2011. – С.41

¹⁹ Держархів у Житомирській області. – Ф.П-76. – Оп.2. – Спр.12. – Арк. 70.

мусить відіграти величезну роль у нашому релігійному і національному відродженні»²⁰. Як засвідчує текст документу, національно орієнтована українська громадськість краю зайняла позицію підтримки діяльності Української автокефальної православної церкви, тоді, як, на думку вітчизняних дослідників, «німецька влада явно фаворитизувала Автономну православну церкву, котра перебувала під юрисдикцією Московської патріархії, хоча формально німецька окупаційна адміністрація заявляла про однакове ставлення до обох церков – автономної й автокефальної»²¹.

Одним із наслідків посилення окупаційного режиму восени 1941 року в рейхскомісаріаті «Україна» загалом, та на Житомирщині, зокрема, стала ліквідації органу української влади – Житомирського обласного управління. Контроль над церковною діяльністю краю перебрав на себе «політичний відділ генералкомісаріату через уповноваженого з релігійних питань німця Ленгофа. Від його рішення залежало відкриття тієї чи іншої церкви, придбання будівельних матеріалів, виділення робочої сили, транспорту тощо»²².

Як уже зазначалося, окупаційна політика щодо церков та релігійних груп з одного боку вирізнялася показовою лояльністю, терпимим ставленням до релігійних почувань місцевого населення, а з іншого – була спрямована на перешкоджання становлення Всеукраїнської автокефальної церкви під проводом митрополита. В офіційних документах постійно наголошувалося на неприпустимості втручання священнослужителів у громадсько-політичне життя суспільства, як і громадським та партійним діячам - у церковні справи. Влада пильно стежила за змістом проповідей, котрі виголошували настоятелі храмів перед своїми прихожанами. Зокрема, генерал-комісар Житомирського

²⁰ Центральний державний архів вищих органів влади в Україні. – Ф.3959. – Оп.2. – Спр.50. - Арк.52.

²¹ Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / А.Колодний, П.Яроцький, Б.Лобовик та ін.; за ред. А.Колодного. – Київ, 1999. - С.529

²² Жилюк В.М. До питання колабораціонізму на прикладі церковного життя Житомирщини // Житомирщина крізь призму століть: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського наук. краєзн. т-ва досл. Волині. - Житомир: Журфонд, 1997. - С. 88

генерального округу, звертаючись до єпископів автономного церковного напрямку Леонтія та Євлогія, підкреслив: «...німецьке управління бажає єдності українських церков і припинення церковних чвар, але воно гадає, що час для цього настане лише тоді, коли вся Україна буде звільнена й утихомирена. У жодному разі не може німецьке управління працювати з єпископами, які виявляють неслухняність, наприклад з тими, що з політичних міркувань беруть участь у недозволених зібраннях єпископів». У документі наголошувалося на неприпустимості призначення священників без відома і, відповідно, попередньої ухвали гебітскомісарів, а в разі потреби - усувати з посади священників, «які діють на шкоду німецьким інтересам»²³.

В листопаді 1941 року «єпископ Леонтій був викликаний у гестапо в Києві, де дав підписку, що не братиме участі в протинімецьких організаціях»²⁴. Більше того, «з вересня 1942 р. він (також інші ієрархи) одержував від окупаційної влади тези, які мали складати основу звернень до парафіян. Фактично тези відозв складали секретар духовного правління Мефьодов та член духовного правління, настоятель Михайлівської церкви отець Андрій Корничевський, але безпосередньо перед опублікуванням представник німецької влади в редакції газети власноручно робив необхідні поправки»²⁵. Таким чином, церква, як і при більшовицькій владі, була позбавлена можливості проводити власну політику і відкрито стати на захист інтересів окупованого населення.

Непоодинокими були випадки, коли духовенство змушували виступати з публічними заявами про підтримку окремих заходів окупантів, як от: вивіз населення на примусові роботи до Рейху, необхідність збору врожаю, засудження анти німецького Руху Опору тощо. Для прикладу, за дорученням Ленгофа «архімандрит Серафим Климков звернувся до віруючих православної церкви Житомирської єпархії із закликами: В день річниці

²³ Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні... - С.101

²⁴ Держархів у Житомирській області. – Ф.П-76. – Оп.2. – Спр.12. – Арк. 70, 71.

²⁵ Жилюк В.М. До питання колабораціонізму на прикладі церковного життя Житомирщини ... - С. 88

захоплення м. Житомира німцями, влаштовувати в церквах служби про дарування перемоги німецькій зброї; надавати допомогу німецькій владі в боротьбі з червоними партизанами; відправляти молодь на роботу в Німеччину, щоб швидше знищити більшовизм; не визнавати російського патріарха Сергія як незаконно обраного»²⁶.

Особливо помітним цей тиск став від середини 1942 р., коли німецька влада почала втручатися у відправлення богослужінь і було запроваджено низку коректив та обмежень стосовно релігійних свят. Статус загальноукраїнських набули такі свята як Новий рік, Великдень, Вознесіння, Зелені та Різдвяні свята. У ці дні та в неділю релігійні служби у церквах були обов'язковими, а в усі інші дні тижня відправи дозволялися лише за погодженням із гебіткомісарами. В районах Правобережної України влітку 1942 року «окупанти забороняли проведення вечірніх суботніх та обідніх недільних богослужінь. Селянам заборонялось відмічати релігійні свята, якщо ті збігалися в часі з проведенням важливих господарських робіт або заважали виконанню трудових повинностей. Служба Божа заборонялася також і на великі релігійні свята, які припадали на будні дні (Пречиста, Спас). ... У деякі періоди сезонних робіт, як то жнива, косовиця, молотьба служити в церквах зовсім заборонялось. Задля забезпечення виконання господарських завдань в останні дні окупації відправа повинна була закінчуватися не пізніше 6-ї години ранку»²⁷.

Особливих обмежень та утисків з боку представників влади зазнавали ієрархи і парафіяльне духовенство УАПЦ, яка, за умов активного розгортання українського національно-визвольного руху, могла стати виразником прагнення українського народу до державного самовираження. Наслідком такої політики стало посилення опозиційних настроїв у священницькому середовищі. Невдоволення поведінкою окупантів

²⁶ Держархів у Житомирській області. – Ф.П-76. – Оп.2. – Спр.12. – Арк. 71.

²⁷ Нагайко Т. Життя селян на окупованій території України в роки Другої світової війни / Т.Нагайко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. — К., 2007. — Вип. 11. — С. 159

висловлювали «єпископ Лубенський Сильвестр (Гаєвський), єпископ Переяславський Мстислав (Скрипник) та ін. Найбільш гостро критикував «новий порядок» Житомирський єпископ Григорій (Огійчук), за що був заарештований і майже півроку перебував в ув'язненні»²⁸. Однак, мусимо зазначити, що частина парафіяльних священників упродовж усього періоду окупації, якщо не підтримувала німців, то, принаймні, в той чи інший спосіб висловлювала не стільки свою симпатію до окупантів, скільки неприязнь до радянської влади.

Отже, яскраво прослідковується, що процес церковної інституалізації релігійного життя Житомирщини в період Другої світової війни поєднував своєрідну тривекторність: німецький окупаційний вектор переслідував антибільшовицьку направленість у формуванні масової свідомості на окупованій території; вектор відновлення історичної справедливості, попрямої тривалими роками гонінь з боку радянської влади; вектор консолідації та активізації національно-визвольного руху до державного самовизначення.

SUMMARY

Volodymyr Starodubets, Galyna Starodubets.

RELIGIOUS STATE ON THE TERRITORY OF ZHYTOMYR REGION DURING SECOND WORLD WAR

The peculiarities of religious state's forming on the territory of Zhytomyr region during Second World War are described in the article. The reasons which influenced on this process directly are determined. The activities of separate subjects of religious life of Zhytomyr region during German occupation are analyzed.

Key terms: occupation regime, Zhytomyr region, religion, religious state, church.

²⁸ Жилюк В. Політика німецько-фашистської адміністрації на Житомирщині (1941-1943 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. - Рівне: РДГУ, 2006. - Вип. 9. – С. 116